

שדה הקרב של השכן ירוק יותר

↑ טנק ארמני שרוף.
ארמנק מיהר לעצור
וניגש אל לוח הזיכרון
לחלוק כבוד

"אין דבר כזה 'שלום', רק הפוגות בין מלחמות, שבטעות מכנים אותן 'שלום'", ציטט ארמנק, שותפי הארמני למסע, את אחת מאמרותיו המפורסמות של גרגין נז'דה, לוחם החירות הארמני שבשנת 1921 הכריז על עצמאותה של "ארמניה ההררית" באזור שהיום נמצאים בו נגורנו־קרבאך (Nagorno Karabakh) והמחוזות הדרומיים של ארמניה. ג'יפ הניבה האדום, שגילו כמחצית שנותי, החליק בדרך המתפתלת לאורך הכביש החדש שהורחב ונסלל לאורך מסדרון לצ'ין (Lachin). לאחר שבוע של נסיעה בו ריח עורי היה כריחו של הג'יפ – ספוג בנזין ומעלה אדי זיכרון מהשירות הצבאי.

מסדרון לצ'ין, 24 קילומטר אורכו, היה הקשר הייבשתי היחיד שהתקיים בין ארמניה לנגורנו־קרבאך, מובלעת בדרום־מערב אזרבייג'ן שרוב תושביה ארמנים, בשנים 1992–1994, בשנתיים האחרונות של המלחמה בין אזרבייג'ן לארמניה. בשולי הדרך רועה זקן הוליך כמה פרות שדופות. רגליו הדקות היו נתונות במגפי פלסטיק שחורים רחבים. משאית צבאית רעועה חנתה בצד. לצדה כמה חיילים עסקו בעצלת־תיים בהחלפת גלגל. מולנו התנשאו רכסי הרים. טורי פסגותיהם ריצדו זה מאחורי זה. "שם, מעבר לכולן, זו נגורנו־קרבאך – הכתר", הודיע ארמנק, אוחז בהגה ביד אחת ובאחרת מצביע לפניו.

ארמניה חבה חוב עמוק, קיומי ממש, לאותו גרגין נז'דה שארמנק ציטט מדבריו – ולא בפעם הראשונה מאז שיצאנו לדרך. בשנת 1921 ביקשו הסובייטים להבטיח את השקט בתחומי רפובליקת אזרבייג'ן, שבשטחה מחצבי הנפט יקרי המציאות, והעניקו לה שטחים נרחבים, שנויים במחלוקת, בהם המחוזות נגורנו־קרבאך, נחיצ'וואן (Nakhichevan) וסיוניק (Syunik), שאוכלוסייתם היתה מעורבת – ארמנית ואזרבייג'נית. רק הודות לגרגין נז'דה, שלחם ברוסים בעוז, נותר המחוז הדרומי סיוניק בתחומי ארמניה והפריד בין אזרבייג'ן גופא ובין המחוז המערבי שלה – נחיצ'וואן. כשנחלשה האימפריה הסובייטית היה מחוז נגורנו־קרבאך עילה למלחמה ממושכת ועקור־בה מדם בין ארמניה, שהרוב המוחלט של תושביה נוצרים ארמנים, לאזרבייג'ן, שהרוב המוחלט של תושביה מוסלמים שיעים. בעקבות המלחמה, נכון להיום, השיגו הארמנים שליטה במחוז. דם מתיה של המלחמה נספג בכסות המוריקה המכסה את הררי המחוז, בעימות מתמשך שבו הכל צודקים והכל טועים וכולם כואבים את מתיהם.

ברוזדור צר מאוד

הכביש המתפתל גלש במורד שלוחה. על גדותיו של נהר הקרי (Hakari) צומחות צפצפות תמירות, ועליהן המצהיבים משלכת הבהיקו כנגד נצנוצי

תושביו של חבל נגורנו־קרבאך, הנמצא בלבה של מחלוקת בין ארמניה לאזרבייג'ן, הם היום ארמנים. עד המלחמה בין שתי המדינות, שפרצה עם התמוטטותה של האימפריה הסובייטית, חיו בחבל גם אזרבייג'נים. מאות שנים של מאבקים וההסדרים שכפתה ברית המועצות סיבכו את שאלת זהותו של האזור. היום, כ־16 שנה לאחר הפסקת האש, עדיין ניצבים אלפי חיילים משני צדי הגבול

כתב וצילם: יותם יעקבסון

קרבאך הנכנסים לארמניה אינם נזקקים לאשרה ויכולים לנוע ביניהן בחופשיות בשטח המחבר בין גורנו־קרבאך לארמניה, שטח שארמניה כבשה במלחמה. זרים, לעומת זאת, יכולים להיכנס למדינה רק עם אשרת כניסה ועם אישור נפרד שבו מפורטים האתרים שהם מורשים לבקר בהם. והם רשאים להיכנס ולצאת רק דרך מסדרון לצ'ין. האשרה חובה רה בסיכה אל דף בדרכוני ולא הודבקה אליו. מנפיקי הווזיה יודעים היטב שמי שבדרכונו אשרת כניסה כזו לא יוכל להיכנס לאזרבייג'ן, ממש כמו שאשרה ישראלית בדרכונו תמנע כניסה למדינה ערבית.

מחוץ לצריף ששימש עמדת גבול ישבו כמה פקידיים בגופיות, אחד מהם במדים, והתחממו בשמש. על השולחן היו מונחות כמה חוברות מרופטות, קערה עם שרידי אשכולות ענבים מרוטים, בדלי סיגריות, טלפונים סלולריים והרבה חפישות סיגריות ריקות. הפקידים לא הסבירו לי פנים, אבל גם ויתרו על בדיקת דרכוני. די היה להם בהצצה עצלה במסמך הנלווה שארמנק הציג לפניהם, שבו פורטו האתרים שמותר לי לפקוד. התנהגותם, שהתיימרה להיות רשמית וכל כולה אמרה רישול, הצחיקה אותי. "שלא תעז", סימן לי ארמנק בלסת נוקשה כשהבחין ששלחתי יד למצלמתי.

האישור ניתן, ואנחנו המשכנו. הדרך חצתה את הנהר וטיפסה אל העיירה ברדזור (Berdzor), שנקראה בעבר לצ'ין ושעל שמה נקרא המסדרון. רבים מבתיה עדיין חרבים, אבל בלבה כנסייה חדשה ומבהיקה, שהוקמה בכספי תורמים ארמנים מהפזורה. "כל הכפרים האלה היו אזרבייג'ניים",

הנהר. בתים כפריים פזורים בעמק. עצרתי לצלם, נהנה מהנוף הרועג. רק אז הבחנתי שמשוהו איננו: בכל הבתים חסרו גגות. הם היו נטושים, עדות אימת למלחמה שהסתיימה כאן לפני 16 שנה. מעל למבנה אחד הוצב גג חלקי, ובין שני עצים שצמחו לצדו נמתח חבל כביסה. כמה בגדים צבעוניים התדרדרו ברוח. סימן לחיים.

העצירה הבאה היתה בקרבת גדת הנהר: מעבר הגבול. לפני שעזבתי את ירוואן (Yerevan), בירת ארמניה, הייתי צריך להוציא אשרת כניסה מיוחדת בשגרירות גורנו־קרבאך, מבנה מהודר וקודר שמדיו אינם תואמים את תכולתו המצומצמת וודאי שלא את ההתנהלות המנומנת שבו. זאת השגרירות היחידה של גורנו־קרבאך בעולם, שכן למרות הכרזת העצמאות שלה עדיין כל המדינות החברות באו"ם אינן מכירות בה ומעדיפות להימנע מהבעת דעה בסוגיה הנפיצה של מעמדה.

על פי החוק הבינלאומי שנקבע בעקבות מלחמת העולם השנייה, מדינה אינה יכולה לספח לעצמה שטחים, אבל לתושבים יש זכות להגדרה עצמית. לפיכך יכלו 140 אלף תושבי גורנו־קרבאך הארמנים להכריז על הקמת מדינה ארמנית עצמאית. יש לה פרלמנט משלה, דגל וסמל משלה, משטרה משלה, בנקים משלה ורשתות תקשורת סלולרית נפרדות, אולם הכסף הזה לכסף הארמני, בפועל הצבא הוא שלוחה של צבא ארמניה וגם הפרלמנט מקבל מיד כל חוק שעובר בארמניה. למעשה מדובר במדינה־בת של ארמניה, התלויה בה באופן מוחלט. ארמנים הנכנסים לגורנו־קרבאך או תושבי

כשנחלשה האימפריה הסובייטית היה מחוז גורנו־קרבאך עילה למלחמה ממושכת ועקובה מדם בין ארמניה, שהרוב המוחלט של תושביה נוצרים ארמנים, לאזרבייג'ן, שהרוב המוחלט של תושביה מוסלמים שיעים. בעקבות המלחמה, נכון להיום, השיגו הארמנים שליטה במחוז

לנגורנו־קרבאך יש
פרלמנט משלה,
דגל וסמל משלה,
משטרה משלה,
בנקים משלה
ורשתות תקשורת
סולרית נפרדות,
אולם הכסף זהה
לכסף הארמני,
ובפועל הצבא
הוא שלוחה של
צבא ארמניה.
גם הפרלמנט
מקבל מיד כל חוק
שעובר בארמניה.
למעשה מדובר
במדינה־בת
של ארמניה,
התלויה בה באופן
מוחלט

אזרבייג'ן. "נגורני" ברוסית פירושו הררי, אבל לצד האזור הגבוה, שבו עד שנת 1989 היו שלושה רבעים מהאוכלוסייה ארמנים ורבע אזרבייג'נים, יש אזור המכונה קרבאך תחתית, שרובו נמצא עד היום בשי" טחי אזרבייג'ן, ובו רוב אזרבייג'ני. במשך מאות שנים אזור קרבאך מפורסם בעירוב הנוצרי־מוסלמי שהיה בו, במאבקים שהתנהלו עליו בין מעצמות יריבות, בדרישותיהם החוזרות והנשנות של תושביו לעצ" מאות ובמנהיגיו, הן נוצרים והן מוסלמים, שנודעו בתעוזתם. הן הארמנים והן האזרבייג'נים יודעים לספר שבקרבאך צמחו לוחמים אמיצים ומשוררים שהנופים ההרריים המוריקים היו להם להשראה. האזור גם ידוע בתנובה חקלאית משובחת של ענ" בים, תותי עץ, רימונים, תפוחים, דבש, תירס ועוד. ארמנק הסב את תשומת לבי לכבל מתכת שנמ" תח לרוחב הגיא. מדי כמה מטרים השתלשלו ממנו כבלים נוספים. "זה אחד מהמתקנים שבנינו במלח" מה נגד מטוסים שטסים נמוך". "זה עזר?", שאלתי. "כן, הם הפסיקו לטוס. לנו לא היה אף מטוס. הרר" סים מכרו לאזרבייג'נים מטוסים ולנו מכרו נשק נגד מטוסים", הסביר.

הירידה ממעבר ההרים והכניסה אל נגורנו־קר" באך היתה גם צלילה אל עומק היער השחור של ההיסטוריה הסבוכה. אם מסתמכים על רצף הי" סטורי, נראה שאין מנוס מלהודות שהאזור ארמני יותר משהוא אזרבייג'ני. ההיסטוריון והגיאוגרף היווני סטראבון, שמת בסביבות שנת 24 לספ" רה, סיפר בכתביו שתושבי האזור מדברים אר" מנית. באמרס (Amaras) שבדרום המחוז נוסד

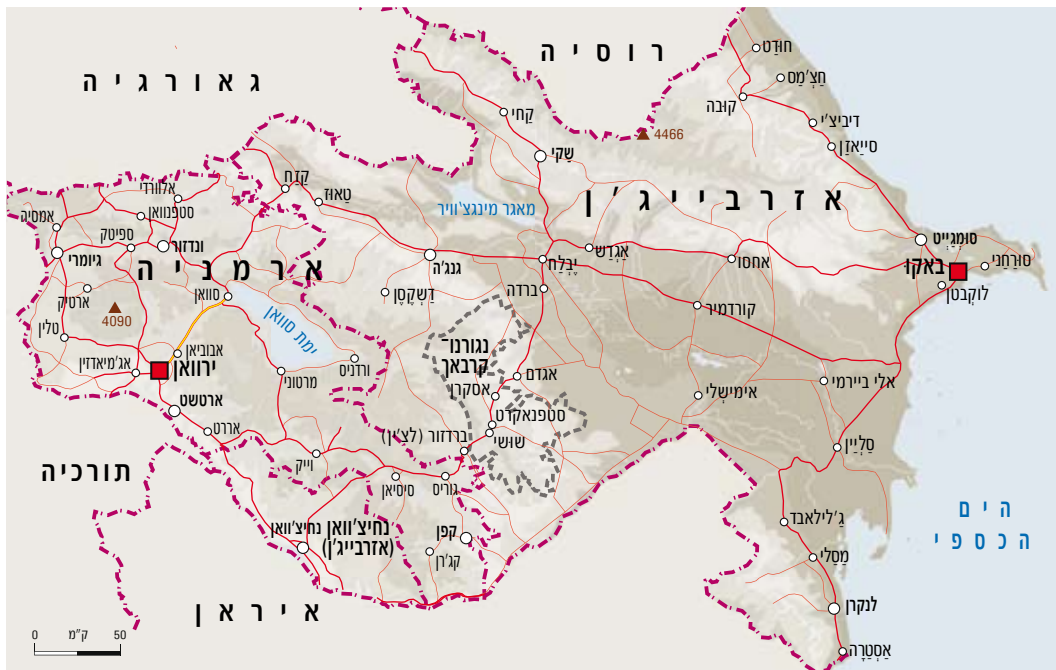
הסביר לי ארמנק. "רק לאחרונה נבנו גגות לבתים ההרוסים. התושבים בפרוזדור ובשאר השטחים סביב נגורנו־קרבאך שארמניה כבשה מאזרבייג'ן הם ארמנים־קרבאכים וארמנים. במסע תעמולה גדול של הממשלה מיד לאחר המלחמה ב־1994 הוצעו תנאים מועדפים לתושבים שהסכימו לעבור מאר" מניה לכאן. הממשלה חילקה מענקים, ובתחילה גם המסים היו הרבה יותר נמוכים, אבל מאז המלחמה הכל נשאר חרב".

יער עבות שבעלוותו הסתחררה שלכת רבת גוונים השכיח ממני מחשבות נוגות שהתגלגלו במדרונות הזיכרון שבין שער הגיא לפאתי ברדזור. הג'יפ גנח בפיתולים הרבים של העלייה התלולה והמתמשכת. בסופה הגענו אל מעבר ההרים שגובהו 1,750 מטר מעל פני הים, שגם הוא נקרא לצ'ין. "זה סוף מסדרון לצ'ין. כאן הכניסה לקרבאך", הצהיר ארמנק והקפיד לציינ באוזני שלוחמים ארמנים רבים נהרגו כאן.

מקור המילה קרבאך הוא בשילוב המילים "קרא" (Kara), "שחור" בתורכית, ו"באך" (Bagh), "גן" בפי־ רסית, והיא מתורגמת בדרך כלל "גן שחור". במקור הצביע השם על חבל ארץ פורה, מכוסה בצמחייה סבוכה המאפילה על הקרקע ונראית מרחוק כמי שחירה, אך היום הוא מרמז יותר מכל על הקשרים נוגים של מוות ואבלות.

בכל זאת מתגעגעים לשכנים

מבחינה גיאוגרפית אזור קרבאך גדול מגבולות המובלעת השנויה במחלוקת, וכולל חלק ממישורי

כפריים ארמנים בפרוזדור לצ'ין. כדי ליישב את השטחים שנכבשו ערכה ממשלת ארמניה מסע תעמולה שבו תגמלה ארמנים שיעזבו את ארמניה ויעברו להתגורר בנגורנו־קרבאך. ארמנים בפרוזדור לצ'ין. בכל הבתים חסרו גגות - הם היו נטושים, עדות אילמת למלחמה

↑ שושי. בתי שיכונים סובייטיים שגרו בהם בעבר אזרבייג'נים שוקמו חלקית מפגעי המלחמה ועתה חיים בהם ארמנים

ואזרבייג'נים יחד הפכו ליישובים חד-לאומיים. כך למשל עקרו כל הארמנים מהעיר שושי (Shushi), ואילו כל האזרבייג'נים מסטפנאקרט (Stepanakert), בירת נגורנו-קרבאך, עברו לשושי. עם פרוץ הקרבות היתה שושי, השוכנת בראש גוש סלע עצום המתנשא גבוה מעל הסביבה, עמדה מצוינת להפגזת ממנה את סטפנאקרט, המשתרעת על העמק שלמרגלות הסלע. הארמנים מצדם עשו כל מאמץ כדי לפגוע בשושי, עד שבסופו של דבר כבשו אותה, וכל תושביה האזרבייג'נים נמלטו.

אבל זיכרונות מהתקופה שבה חיו שני העמים זה לצד זה עדיין קיימים. כשסיפרתי לאחת מתושבות שושי הארמניות, שקודם לכן דיברה בשנאה ובשצף על האזרבייג'נים, שפגשתי באזרבייג'ן פליטים משורשי, עיניה נפקחו בסקרנות. היא ביקשה לדעת אם פגשתי את שכניה האזרבייג'נים מסטפנאקרט, כי נאמר לה שהם עברו לעיירה שבה ביקרתי. בכל פעם מחדש מפתיע אותי לראות שנאה גורפת בין עמים שמתפוגגת ברגע שקיימת היכרות אישית.

סימני ההרס עדיין ניכרים בשושי, ורבים מבתי הדירות הארוכים שנבנו כאן בתקופה הקומוניסטית עוד ניצבים בחורבנם. הם פוערים לעבר הרחוב עיניים אפלות של חלונות חסרי זכוכית ושל דלתות מפויחות. בצחוק צורם על תהפוכות העתים הם חושפים טורי שיניים של מרפסות מיותמות. בשעת בוקר מוקדמת של טרם זריחה השחיר מגדל

במאה ה-5 לספירה בית הספר הראשון ללימוד האלפבית הארמני. במתחם, הנמצא היום בשיפוצים נרחבים, קבור נכדו של גרגוריו המאיר, המנהיג הדתי שהביא את הנצרות לארמניה (ראו מסע אחר 218, נובמבר 2009). המצבה שלו נפגעה במהלך המלחמה עם אזרבייג'ן. האחראי הראה לי בגאווה את המצבה החדשה שבקריפטה וגם את המצבה שניפצו האזרבייג'נים, הניצבת היום בפנינת הכנסייה והמשמשת פינת פולחן שאיש אינו פוסח עליה.

מאז שנת 821 שלט במרחב קרבאך בית חצ'י הארמני, ששמו נגזר מהמילה הארמנית חצ'י, שפירושה "צלב". הארמנים איבדו את שליטתם באזור רק ב-1805, כשרוסיה השתלטה עליו. למרות זאת האזרבייג'נים מערערים על זכותם של הארמנים על האזור, גם בשלל מחקרים מדעיים וגם בספיקת כפיים קולקטיבית של כל מי שישב כאן בעבר ונמלט או גורש במהלך הקרבות בשנות ה-80-90.

בשנת 1921, עם השתלטות הסובייטים על הקוריקז וביטול עצמאותן של אזרבייג'ן וארמניה, סופחו נגורנו-קרבאך והמחוזות הדרומיים של ארמניה לרפובליקה הסובייטית של אזרבייג'ן. כשהשלטון הסובייטי החל לאבד מכוחו לקראת סוף שנות ה-80, התושבים הארמנים התחילו לבטא את אי שביעות רצונם מההסדרים שנכפו עליהם. בשנים שלפני פרוץ המלחמה הרשמית הלכה והעמיקה האיבה בין בני שני העמים, ויישובים שקודם לכן חיו בהם ארמנים

ארמניק הסב את תשומת לבי לכבל מתכת שנמתח לרוחב הגיא. מדי כמה מטרים השתלשלו ממנו כבלים נוספים. "זה אחד מהמתקנים שבנינו במלחמה נגד מטוסים שטסים נמוך". "וזה עזר?", שאלתי. "כן, הם הפסיקו לטוס. לנו לא היה אף מטוס. הרוסים מכרו לאזרבייג'נים מטוסים ולנו מכרו נשק נגד מטוסים", הסביר

↑ המסגד הגדול בשושי.
העיר הזאת היא המקום
היחיד בנגורנו־קרבאך
שראיתי בו שרידי מסגדים

↑ אב המנזר בנגדזסאר. אזור
קרבאך מפורסם בעירוב
הנוצרי־מוסלמי שהיה בו

הקתדרלה הגדולה שהוקמה מהריסותיה. בתוכה מצוירת דמותו של תדאוס (יהודה בן יעקב), שעל פי המסורת הביא לארמניה את החנית שבה וידאו את מותו של ישו. גם באפלולית האולם מבהיר תדאוס את בעלותם של הארמנים על הארץ הזאת בעזרת החנית שהוא מניף בידו. כשעלה אור היום התרוממו אט־אט הערפילים הסמיכים שגדשו את כל העמקים מסביב. הם נכרכו סביב העיר ורק כשניתקו ממנה והתפזרו חשפו את הנוף והצדיקו את שמה, שנגזר מהמילה שושה (Shusha) – "שקוף" או "זכוכית" בסלנג ארמני.

שושי היא המקום היחיד בנגורנו־קרבאך שראיתי בו שרידי מסגדים. בעיר קיימים שני מסגדים חרבים. למחצה, שלמרבה הפלא גגות חדשים קירו אותם. "מי הניח את הגגות?", שאלתי ונעניתי שהדבר נעשה בתרומה איראנית. הופתעתי, שכן בין איראן לאזרבייג'ן לא שוררים יחסים טובים: האזרבייג'נים דורשים שטחים מצפון איראן כדי ליצור חיבור קרקעי בין מובלעת נחיצ'וואן לאזרבייג'ן. הם גם זוכרים היטב שאיראן הגישה סיוע ואספקה לאר־מניה לאחר הכרזת העצמאות שלה ב־1991, בזמן שאזרבייג'ן ותורכיה הטילו עליה סגר יבשתי. אבל נראה שמבחינת האיראנים גם מסגד אזרי הוא מסגד, ויש לשמרו.

מה שלא הצליח הפגז לעשות

מעבר הרים שמעליו מתוח כבל נגד מטוסים מפריד בין עמק סטפנאקרט למנזר גנדזסאר (Gandzasar). כשהעפלתי אליו הוא היה כולו אפוף ערפילים. מתוך הערפל הסמיך הופיעה מולי קבוצת בני נוער, ארמ־נים מהפזורה הצפון־אמריקאית, שפגשתי יום קודם לכן באמרס. באדיקות רבה הקפידה הקבוצה לפקוד את כל המנזרים ואתרי המורשת. המדריכה המקור־מית שלהם הסבירה בלהט שזה המנזר היחיד שלא טומא על ידי אזרבייג'נים. היא לקחה את מודרכיה סביב החומה המקיפה את המתחם, אל מקום שננעץ בו פגז שלא התפוצץ. הצליינים המגיעים למקום ניגשים אל הפצע שבקיר, מתפללים מולו בלחש, מבקשים שרחמי האל יוסיפו לסכוך עליהם ומניחים מטבע על אבן מלבנית שמונחת כמזבח מתחתיו. לאחר שפקדתי גם אני את הפגז הנסי עמדתי בחלל הכנסייה הקודרת לצד כמה תיירים ארמנים מרציניים מהפזורה וצפיתי בכומר שנוערך לקראת מיסת יום ראשון. אחת מבנות הקהילה המקומית התייצבה בפנינת האולם ופצחה בשירה נוגה ומרטי־טה שהתחרתה בשירת סירנות האבן המעטרות את המבנה מבחוץ. השירה עשתה את מה שהפגז לא הצליח לעשות – חדרה את האבן ונכנסה ללב. הדרך ממנזר גנדזסאר אל מנזר דדיוונק

(Baku), בירת אזרבייג'ן, עבד בירוואן, בירת אר־מניה, ודיבר בעיקר רוסית. אף על פי שהיה דוגמה לרב־לאומיות הסובייטית, הרחשים הלאומיים פעו בפועל. הוא היה משוכנע שאזרבייג'ן מיישבת אזרבייג'נים בנגורנו־קרבאך כדי לדחוק את רגלי הארמנים, כך שבתוך דור כבר לא יהיה במחוז רוב ארמני. הוא טען שהארמנים חייבים לנצל את ההזדמנות ההיסטורית שיצרו הרפורמות של גורבצ'וב ולהשיג שליטה על המרחב. ב־20 בפברואר הצביעה המועצה (הסובייט) של קרבאך על סיפוח האזור לארמניה. זו היתה הפעם הראשונה בתולדות ברית המועצות שגורמים מקומיים באחת הרפובליקות ערערו על גבולות אותה רפובליקה.

למחרת פרסמו האזרבייג'נים הודעה שהגדירה את הקרבאכים חסרי נאמנות ו"קיצונים" הפועלים נגד האינטרסים של ארמניה ואזרבייג'ן ומנסים להרוס את היחסים שבין שני העמים. כעבור עוד יום יצא המון אזרבייג'ני זועם לעבר סטפאנאקרט, וכשאלה הגיעו לכפר הארמני אשקרן (Ashkeran) הם נתקלו בשרשרת שוטרים ובאזרחים ארמנים, שמקצתם היו חמושים ברובי ציד. בהתנגשות הבלתי נמנעת נהרגו שני צעירים אזרבייג'נים, האחד על ידי שוטר והאחר על ידי אזרח ארמני חמוש. הידיעה על מות הנערים עוררה כעס רב. המון אזרבייג'ני העמיס משאיות באבנים, אלות וקשתות ויצא לעבר סטפ־

(Dadivank) חצתה יערות אשור עבותים. חלקה היפה ביותר חלף בקניון מרהיב, שבמעלהו נמצא המנזר. שצף המים והשלכת הזהובה שנזרקה בעלוות היער הטריפו אותו. "הנה טנק אזרבייג'ני", הצביע ארמנק על שלדה מחלידה שהתגלתה מעבר לעיקול. כשהתקרבונו הבחנתי שעל השלדה מונחים פרחים, ולצדה לוח זיכרון קטן. "זה לא טנק אזר־בייג'ני אלא ארמני", תיקנתי את ארמנק, והוא מיהר לעצור וניגש אל לוח הזיכרון לחלוק כבוד.

באופן רשמי הסכסוך בין הארמנים לאזרבייג'נים התחיל בפברואר 1988, אבל המאורעות האלימים התחילו באוקטובר 1987, כששוטרים הכו תושבים ארמנים בכפר צ'רדחלו (Chardakhlu). הארמנים שלחו משלחת מחאה למוסקבה, ובירוואן נערכה הפגנה. כעבור זמן קצר פרצו מהומות בכמה מחוזות בארמניה שהיו בהם ריכוזי כפרים אזרבייג'ניים. רבים מהתושבים האזרבייג'נים נמלטו לאזרבייג'ן גופא. אמנים וסופרים ארמנים־קרבאכים עתרו למוסקבה בבקשה לספח את קרבאך לארמניה. בקשות דומות הובאו למוסקבה כבר בשנים 1945, 1965, 1977, אך הפנייה בשנת 1988 היתה הראשונה שאורגנה על ידי קרבאכים־ארמנים שחיו בפזורה (מוסקבה, ירוואן, טשקנט ועוד) ולא על ידי מקומיים.

בראש המוחים ניצב איגור מורדיאן, ארמני מקרבאך, שהיה אז כבן שלושים. הוא גדל בבאקו

בעיר שושי קיימים שני מסגדים חרבים למחצה, שלמרבה הפלא גגות חדשים קירו אותם. "מי הניח את הגגות?", שאלתי ונעניתי שהדבר נעשה בתרומה איראנית. הופתעתי, שכן בין איראן לאזרבייג'ן לא שוררים יחסים טובים

נאקרט. הם נעצרו רק הודות לאישה אזרבייג'נית, חורמאן אבסובה שמה. היא טיפסה על גג אחד מכלי הרכב, הסירה את כיסוי ראשה והשליכה אותו. לפי המנהג האזרבייג'ני, כשאישה נוהגת כך זה סימן לגברים לעצור, והם אכן עצרו.

חמישה ימים אחר כך לא ניאות עוד ההמון לש' מוע את קולם של השפויים ומבקשי השלום. ב-27 בפברואר 1988 פרץ פוגרום של אזרבייג'נים באר-מנים בעיר התעשייתית סומגייט (Sumgait), כ-25 קילומטר מצפון לבאקו, אחת הערים המזוהמות וה' עניות ביותר שהיו בברית המועצות. אל העיר ברחו פליטים אזרבייג'נים רבים שנמלטו מארמניה וליבו את האש. עדים מספרים, למשל, שאחד הפליטים נשא מדי יום נאומים שהלכו והקצינו. תחילה סיפר ששמע על אזרבייג'נים שנפגעו על ידי ארמנים, וכ' עבור כמה ימים סיפר על משפחתו שנרצחה. במהלך הפוגרום השתוללו ברחובות כנופיות אזרבייג'ניות, הציתו בתי עסק, בתי מגורים ומכוניות, טבחו בארמנים, אנסו והתעללו בגופות. הארמנים טענו שהמאורעות היו מכוונים נגדם בלבד, אם כי ברור שהמעשים נבעו מתסכול גואה של תושבי המקום, שניצלו שעת כושר והתלכדו סביב אויב שנוא.

שלושה ימים נמשך הפוגרום עד שהצליחו השל' טונות להשתלט עליו. ומכיוון שהשלטון נמנע מדיוור' חים ישירים - השמועות חגגו. בארמניה דובר על

מאות הרוגים אף על פי שמספר ההרוגים האמיתי היה 32. אזרבייג'נים רבים החביאו בבתיהם ארמנים והצילו את חייהם, אך אותם כמעט הס מלהזכיר.

מצבות הן חומר בנייה טוב

ב-7 בדצמבר 1988 רעדה האדמה בצפון ארמניה וכ-25 אלף איש נספו. תחנת הכוח הגרעינית, מקור החשמל של ארמניה, יצאה מכלל פעולה. למרות המכה הקשה לא כיבה הרעש את הלהט הלאומי. בביקור שערך גורבצ'וב בארמניה בעקבות האסון קראו לו ההמונים בירוואן לעשות דין צדק ולהעניק להם את נגורנו-קרבאך. ואולם מדיניותו של גור' בצ'וב רק עוררה עוד שנאה. הנציגים ששלח לשתי הרפובליקות כדי להרגיע את הרוחות פיזרו הבטחות סותרות והעצימו את חוסר האמון בשלטון.

בשנת 1989, בניגוד להחלטת השלטון המרכזי במוסקבה, אישר הסובייט של ארמניה את סיפוח קרבאך והצהיר שתושבי קרבאך הם אזרחי ארמניה. אזרבייג'ן כמובן גינתה את הצעד הזה. במקביל לחילופי המהלומות הפוליטיות עקרו באופן ספונטני כל הארמנים, כ-230 אלף איש, מאזרבייג'ן לארמניה, וכל האזרים מארמניה, כ-800 אלף איש, חצו את הגבול לאזרבייג'ן.

כשנסענו בקרבת הכפר אייגוט (Aygut) שבי' צפון-מזרח ארמניה שוחחתי עם ארמנק על שדה החצ'קרים הגדול ביותר בעולם (khachkar היא אבן שעליה מסותת צלב גדול), בג'ורה (Jughra) שבנחיצ'וואן, שהאזרבייג'נים החריבו כנראה עד היסוד. הסיפורים על הרס אתרי מורשת ארמניים, בתי קברות, מנזרים וכנסיות, הן בתורכיה והן בא' זרבייג'ן, רווחים מאוד. צחוק הגורל היה שבשעת הנסיעה נתקלנו בבית קברות גדול. לא היה ספק באשר לזהותם האזרבייג'נית של הנקברים: הכיתוב על המצבות היה בפרסית, ועל רבות מהן התנוסס חרמש ירח וכוכב. איכר ארמני שכל שיניו מצופות זהב צפה בי בוחן את המצבות והתקרב אלי בסק' רנות. "אלה מצבות של תורכים, חומר בנייה טוב", העיר ביובש והצביע אל בית סמוך שבקירותיו שולבו כמה מצבות. "תורכים?", שאלתי את ארמנק. "הוא התכוון לאזרבייג'נים", הסביר לי ארמנק, "הם אותו הדבר בשבילנו".

האיכר, שהיה מהפליטים שנטשו את אזרבייג'ן והועברו לצפון-מזרח ארמניה, סיפר שבאזור היו שישה כפרים אזרבייג'ניים שנטשו על ידי יושביהם ושוכנו בהם פליטים ארמנים. במקורות שונים קרא' תי שבאחד הכפרים באזור, ורטן (Vartan) שמו, 12 אזרבייג'נים נשרפו למוות. "האם נותר כאן מסגוד?", שאלתי בידיעה שוודאי היה כזה. האיש הניע את ראשו לשלילה.

המון אזרבייג'ני
העמיס משאיות
באבנים, אלות
וקשתות ויצא
לעבר סטפנאקרט.
הם נעצרו רק
הודות לאישה
אזרבייג'נית,
חורמאן
אבסובה שמה.
היא טיפסה
על גג אחד
מכלי הרכב,
הסירה את
כיסוי ראשה
והשליכה
אותו. לפי המנהג
האזרבייג'ני,
כשאישה נוהגת
כך זה סימן
לגברים לעצור,
והם אכן עצרו

א מנזר דדיוונק. המנזר נמצא במעלה קניון מרהיב א מנזר דדיוונק. בכל המנזרים בנגורנו-קרבאך יש תנופת שיפוץ ובנייה

מאז שוך הקרבות
בחרה כל אחת
מהמדינות את
בנות בריתה.
תומכותיה של
ארמניה הן רוסיה
ואיראן. אזרבייג'ן
השתמשה בשדות
הנפט שלה
כדי לחזק את
קשריה במערב.
התרחיש
החמור ביותר
הוא שארמניה
תבקש סיוע
מרוסיה
ואזרבייג'ן
תבקש עזרה
מתורכיה,
שהיא חברה
ברית נאט"ו.
המרחק מכאן
למלחמה אזורית
כוללת קצר ביותר

בארמניה ממשלות שגילו נכונות לפשרות, הממשלה הנוכחית עלתה לשלטון לאחר שהבטיחה שלא תיתן שום דבר לאזרבייג'נים, "גם לא פיסת קרקע שגודלה כף יד".

קוניטרה של קרבאך

כשיוצאים מסטפנאקרט מזרחה, יערות עצי הא־שור נותרים מאחור. בהדרגה נותרים מאחור גם ההרים והגבעות. משני עברי המעבר הגדול הפונה אל עבר מישורי אזרבייג'ן ניצבת מצודת מיראברד (Mayraberd, בארמנית "מצודת האם"), מצודה גדולה, חרבה למחצה, שנועדה לאפשר שליטה במעבר הנוח היחיד אל תוך המחוז. בהמשך חולפים על פני אנדרטה של טנק גדול המנציח את הקרבות הקשים. עד לשנה האחרונה הטנק סימן את הנקודה המזרחית ביותר שתיירים יכלו להגיע אליה. עכשיו מותר לחלוף על פניו ולהתקדם הלאה, לעבר הגבול. הדרך חוצה בית קברות אזרבייג'ני עצום בגודלו. יש של מאות מצבות הניצבות כחיילים משתרע משני עברי הדרך. פה ושם יש גם קברים גדולים שממרחק נראים דווקא כמו כיפות מחודדות של כנסיות. ביקשתי מארמנק לעצור כדי לצלם. הוא עצר לרגע, אבל מיד נדרך והתחנן שנמשיך. "אסור לעצור כאן. אנחנו יכולים להסתבך. יכולים לירות בנו", אמר בחשש כבד מפני הצבא הארמני, ולי לא היתה ברירה אלא להיענות ולשוב אל הג'יפ בלי שאנציח את המראה.

מעבר לבית הקברות נשקפו מישורי אזרבייג'ן עד שנבלעו באובך. לאורך הדרך הלכו והתרבו שרידי הכפרים החרבים. מאות בתים הרוסים, קירות המ־נציחים מלחמה מחרידה. הכביש חלף בין מחפורות

בשנת 1990, עם התערערות השלטון הסובייטי, נעשה קל יותר לרכוש כלי נשק, ושני הצדדים עשו זאת. באותה שנה פרץ עוד פוגרום של אזרבייג'נים בארמנים בבאקו, אבל הפעם הוא דוכא ביד קשה על ידי הסובייטים. קרבות של ממש התחילו רק בשנת 1992, לאחר הקריסה המוחלטת של ברית המועצות ולאחר ששתי המדינות הכריזו על עצמאותן.

במהלך שנת 1993 כבשו הכוחות המקומיים בקרבאך, בסיוע צבא ארמניה, כ־20 אחוז משטח אזרבייג'ן. הקרבות שככו במאי 1994, לאחר שא־רמניה נסוגה ממקצת השטחים שכבשה וויתרה על השליטה בחלקים קטנים בשולי קרבאך, אבל היא מחזיקה עד היום בתשעה אחוזים משטח אזרבייג'ן (לא כולל שטחה של נגורנו־קרבאך). מאז הגבול בין המדינות סגור הרמטית. מפעם לפעם עדיין מתנה־לות לאורכו תקריות אש, והמתרחבות רבה.

מאז שוך הקרבות בחרה כל אחת מהמדינות את בנות בריתה. תומכותיה של ארמניה הן רוסיה ואיראן. אזרבייג'ן השתמשה בשדות הנפט שלה כדי לחזק את קשריה במערב. התרחיש החמור ביותר תר הוא שארמניה תבקש סיוע מרוסיה ואזרבייג'ן תבקש עזרה מתורכיה, שהיא חברה ברית נאט"ו. המרחק מכאן למלחמה אזורית כוללת קצר ביותר. השלכות הסכסוך חורגות מגבולות האזור. הוא חוסם את כל התנועה בין הים הכספי לים השחור ואת התקשורת בין תורכיה למרכז אסיה, לרוסיה ולאיראן, שגבולה עם תורכיה עובר באזורים הכורדיים העוינים. צינור הנפט באקו־טביליסי־צ'יהאן שנחנך בשנת 2006 הוקם בתוואי הזה רק מכיוון שמבחינה פוליטית לא היה אפשר להעבירו בשטח ארמניה. פתרון אינו נראה באופק. אם בעבר היו

א תושב נגורנו־קרבאך
גוזם גדר חיה. נכון להיום
הארמנים השיגו שליטה
במחוז וגם בשטחים
שנמצאים בינו ובין ארמניה

→ השם קרבאך
הוא תערובת
תורכית-פרסית
שפירושה "גן
שחור". במקור
הצביע השם על חבל
ארץ פורה, מכוסה
בצמחייה סבוכה.
היום הוא מרמז
על מוות ואבלות

רות, אומר בסרט: "עכשיו אנחנו יודעים בוודאות
בשביל מה לחמנו". הסרט מסתיים בצילום של את
חפירה שיד נעלמה מניחה על נחש אך מאפשרת לו
להימלט, וילד שמוצא כדור רובה, מפרק אותו, שופך
את אבק השרפה על אבן ומצית את אבק השרפה.
מכיוון שהנחש בנצרות הוא סמלו של האנטי-כרי-
סטוס, איני יכול להימנע מלחשוב שהסרט רומז
למאבק בין העולם הנוצרי לעולם המוסלמי.

במקום שבו מותר לעצור

במרומי ההר שמעל טיגראנקרט ניצבת כנסייה
ענקית מהמאה ה-7. "היא הוסבה למסגד, ולכן היא-
זרבייג'נים לא הרסו אותה", הסבירה לי האחראית
על האתר. "מדוע היא לא בשימוש היום?", תהיתי
בקול. "זו החלטה של ראשי הכנסייה באג'מיאדזין
(Echmiadzin) שבארמניה אם להפוך אותה שוב
לכנסייה. כיוון שטומאה, צריך להחריב אותה ולב-
נות מחדש", ענתה. בספר המבקרים שבמקום כתב
תייר ארמני מטורונטו: "מקום מדהים המוכיח את
קדמוניותו. גם אם מנסים, אי אפשר למחוק את
ההיסטוריה!".

בשעה שהקפתי שרידי בזיליקה מהמאה ה-5
שהתגלתה זה מכבר, נחפז לעברי איש מלווה בש-
לושה כלבים מזרי אימה ששעטו בעקבותיו. סב-
רתי שהוא שומר המקום, אבל התברר שהוא אחד
מחופרי האתר ומדריך בו. שמו ורהם, סיפר, ובמקור
הוא מגיומרי (Gyumri) שבצפון-מערב ארמניה.
במלחמה שימש כקצין, אחר כך היה מורה בבית
ספר, והיום הוא כאן. לטענתו אבני הכנסייה נבזזו
על ידי האזרבייג'נים והיא כוסתה במהלך התקופה
הסובייטית. "נמצאו כאן מטבעות או כתובות של
המלך טיגראן הגדול?", שאלתי. "לא", ענה ורהם
בכנות. "ומנין הביטחון הנחרץ שזאת עיר שלו?",
הקשיתי. הוא ענה בחשאיות עוינת שמקורותיו
שמורים אצל קומץ אנשים, שאותם לא יוכל לחשוף.
"גם אם תחפש לא תמצא עדויות על העבר הארמני
של העיר, כי הכל הושמד בתקופה הסובייטית, אבל
אנחנו יודעים!", אמר בכעס עצור.

מטיגראנקרט שבנו באותה הדרך, היחידה הפתו-
חה בפני תיירים, בחזרה אל סטפנאקרט. שוב חלפנו
על פני מראות שדה הקרב המדכדכים. למחרת כבר
עשינו את דרכנו במורד מסדרון לצ'ין, בחזרה אל
ארמניה. כאן, במקום שמותר לעצור בו, צילמתי שוב
את הבתים חסרי הגג. בתור זר יכולתי להבין את שני
הצדדים ולכאוב את כאבם. שדה הקרב שלהם ירוק
יותר, אבל הדמיון הרב לסכסוכים שלנו, שנראים
קיומיים כל כך, מאיר את המציאות, הן את שלנו
והן את שלהם, באור אחר, מורכב פי כמה. אם נז'דה
צדק ו"שלוש אינו אלא הפוגה בקרבות" – מי ייתן
שהפוגה הזאת תתארך, ייחלתי. ©

חדשות של הצבא הארמני לתעלות נגד טנקים. הב-
טתי בזחל"מים ובטנקים שרופים, מקצתם הפוכים
על צדם. איש לא חי כאן. רק באופק, מעבר לגבול,
הבחנתי ביישובים חיים ופעילים, שמעליהם מתנש-
אים צמדי צריחים של מסגדים. ההרים שנותרו מא-
חורי, הכפרים החרבים שרגל אדם לא משוטטת בהם
עוד והמישורים זרועי המסגדים, כל אלה הזכירו לי
את קוניטרה, אלא שקוניטרה של קרבאך משתרעת
על פני עשרות קילומטרים רבועים.

בקרב הגבול נמצא האתר שבגללו נפתחה
הדרך בפני תיירים: אתר החפירות טיגראנקרט
(Tigranakert), המזוהה עם עירו המזרחית של
המלך הארמני טיגראן הגדול שמלך במאה ה-1
לפנה"ס. יש מספרים שהגיעו בכיבושיו עד ירושלים.
השרידים העתיקים, שנחפרים בימים אלה, נמצאים
על מדרון הר ועל המישור שמתחתיו. מצודה קטנה
מהמאה ה-18, ששימשה את הסובייטים בתור כלא
ואת האזרבייג'נים בתור מסעדה, הוסבה עתה למרכז
מבקרים שמוצגים בו ממצאים מהחפירות ומוקרן
בו סרט קצר. אחד הארכיאולוגים שחופרים באתר
מספר בסרט שהמטרה העיקרית של החפירות היא
"שהארמנים יכירו את המורשת שלהם".

בסרט מוצגים ממצאים המעידים על התנצרות
האזור סביב המאה ה-5. מסופר שהעיר חרבה בכי-
בוש המונגולי במאה ה-13, ואז הסרט מדלג על פרק
היסטורי נכבד, שנמשך כ-650 שנה, עד לימי גילוי
העיר העתיקה. לא מסופר מי ישב כאן אחרי הכיבוש
המונגולי. גם לא מוזכר בית הקברות שכל מי שבא
לכאן חולף על פניו, המעיד על קיומו של יישוב אז-
רבייג'ני אדיר שהיה כאן עד המלחמה. אחד מתושבי
האזור, שלחם בקרבות ועתה והוא משתתף בחפי-

יותם יעקבסון – חבר מערכת מסע
אחר, מורה דרך בארץ ולאורך
נתיבי הסחר הקדומים באסיה.
מראשוני המדריכים מישראל
לארצות הקווקז. מלמד ומרצה
במוסדות שונים, כותב ומצלם
Yotam.jac@gmail.com